

Жумабай уулу М., А.Т. Акпарова

КОМУСКӨДӨ КАЛЫП КЕТКЕН БИР КАТАР МАСЕЛЕЛЕРДИН КЕСЕПЕТТЕРИ

Жумабай уулу М., А.Т. Акпарова

ПОСЛЕДСТВИЯ НЕРЕШЕННЫХ ПРОБЛЕМ

Jumabay uulu M., A.T. Akparova

IMPLICATIONS OF OUTSTANDING ISSUES

УДК: 656.61 (98) (45)

Макалa Орто Азияны улуттук жиктештирүү мезгилинде көмүскөдө калып кеткен бир катар маселелердин учурдагы кесепеттери жөнүндө жазылган.

Негизги сөздөр: мамлекеттүүлүк, улуттук жиктештирүү, улуттук чек ара.

Статья посвящается на тему состояние некоторые проблемы в периоде национального размежевание в Средней Азии.

Ключевые слова: государственность, национальное размежевание, национальная граница.

Keywords: statehood, national disengagement, national borderline.

Жергебизде болуп өткөн 2010-жылдагы Ош окуялары өткөнгө саресеп салып, мурунку 1990-жылкы Ош окуяларына башкача талап, башкача көз караш менен кароого аргасыз кылууда. Буга саясатчылардын жана саясий серепчилердин, мамлекеттик менен мамлекеттик эмес уюмдардын жана эл аралык ар кандай комиссиялардын болуп өткөн кайгылуу окуялардын чыныгы себептерине кызыгуусу да олуттуу себеп болду окшойт. Албетте жыйырма жылдын ичинде эки ирет кайталанган Ош окуялары коёндой окшош дегенибиз менен алардын ортосундагы айырмачылыктарды илимий салыштыруу, анализдөө оңой-олтоң эмес. Себеби 1990-жылы бул окуяга байланыштуу жарыяланган олуттуу изилдөө иштери, макалалар аз эле болгон. Жарыяланган макалалар көбүн эсе СССР Жогорку Советинин алдындагы Улуттар Совети 1990-жылдын 26-сентябрында кабылдаган «Кыргыз ССРинин Ош облусундагы окуялар жөнүндө» деген №1683-1 токтомунун таасиринде жарыяланган болчу. Бул документте айтылгандай «Ош облусундагы массалык башаламандык, зөөкүрдүк жана вандализм менен коштолгон, оор кесепеттерге алып келген кайгылуу окуялардын келип чыгышына улуттук кадр саясатындагы кетирилген чоң каталар, калк арасындагы түшүндүрүү, тарбия иштери жүргүзүлбөгөндүгү, ошондой эле экономикалык жана социалдык маселелердин узак убакыт бою чечилбей келиши, социалдык калыстык принциптеринен чегинүүлөр себеп болгон. Ош областынын жана Кыргыз ССРинин жетекчилери мурда болуп өткөн улут аралык тирешүүлөргө маани беришпей, жагдайга баа берүүдө кенебестикке, тоотпостукка жол коюшуп, улутчулдуктун күчөп баратканын далилдеген маалыматтарга кайдыгерлик менен карашып, улут аралык жаңжалды болтурбай коюу максатында чечкиндүү чара көрүшкөн эмес».

Мындан сырткары Токтомдо «Адолат» жана «Ош аймагы» сыяктуу бейформал уюмдардын жагдайды курчуткан чагымчыл иштери жөнүндө айтылат.

Кыргыз ССРинин Жогорку Советине төмөнкү чараларды көрүү сунуш кылынган:

- Ош окуяларына принципиалдуу баа берүү;
- Өзүнүн аракети, эл муктаждыгына кулак салбагандыгы, экстремисттик, улутчулдук күчтөр менен мышык-чычкан ойноп, жагдайды ого бетер курчутууга жол койгон мамлекеттик жооптуу кызматтагы адамдарды жоопкерчиликке тартуу;
- Жаңжалдын кесепеттерин тез арада жоюу үчүн эффективдүү жана конкреттүү чараларды көрүү;
- Эл арасында түшүндүрүү жана агартуу иштерин тынымсыз жүргүзүү;
- Элдин улуттук сезимине жана кайгысына кызыл кулактык кылгандардын жоопкерчиликсиз иштеринин алдын алуу;
- Эң башкысы эл менен чыдамкайлык менен иш алыпаруу, калк муктаждыгына көңүл бөлүү, экономикада, социалдык жана руханий чөйрөдө, улут аралык мамилелерде кездешкен бардык маселелерди өз убагында чечүү;
- Республикада жашаган бардык элдердин достугун сактоо, анын ичинде кыргыз жана өзбек элдеринин достугун сактоо.

Жогоруда көрүнгөндөй берилген жолдо-молордун практикалык мааниси чоң болчу. Тилекке каршы советтик саясий система кыйроого учурап, Советтер Союзу ыдырады, ал эми постсоветтик аймакта бийлик үчүн аңсуз күрөш күч алып, мамлекеттик мүлктү талап-тоноого кеңири жол коюлду. Жаңы элита үчүн улут аралык мамилелердин бүтүндүгү экинчи пландагы маселе болуп калды. Бул жөнүндө Кыргызстан гана эмес, бардык советтик союздук республикаларда сөз кылынбай калды. Ошондуктан бүгүнкү күндө 1990-ж. Ош менен Өзгөндө болгон окуяларды адистердин тар чөйрөсү гана билип калды. Ошолордун арасында Т.Ж.Разаков да бар. Анткени ал ошол коогалаңдуу окуяларды иликтөөгө коопсуздук органдарынын кызматкери катары түздөн-түз катышып, массалык баш аламандыктардын кайгылуу кесепеттерине күбө болгон. Бул жагдайда китептин артыкчылык жагы, Т.Ж.Разаков жазган (Ош окуясы, Ошские события 2011-ж) 1990-жылдагы кайгылуу Ош окуялары жөнүндө жаңы маалыматтар кошулуу менен бирге окурманга объективдүү жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет.

Азыр тажрыйбалуу кыргыз саясатчылары учурунда 1990-жылдагы Ош окуяларына үстүртөн кана баа берилип калгандыктан улам Ош окуясы кайра кайталангандыгын айтышууда. Бул сөздүн чындыгы бар. Жогоруда биз айткан Токтомго Улуттар Кеңешинин төрагасы Рафик Нишанов кол койгон. Ал кишинин 1990-жылдын февраль-мартындагы Өзбекстандын Фергана өрөөнүндөгү турк-месхетиндерди этникалык кыйратууга багытталган башаламандыктар боюнча берген комментарийи баарыбыздын эсибизде. Өзбекстан Компартиясынын биринчи секретары Рафик Нишанович болуп өткөн жаңжал базардагы клубниканын баасы боюнча соодалашуунун айынан гана болгондугун айткан эле, көрсө кардар менен соодагер баа боюнча келише албай калып, улут аралык жаңжал ошондон улам чыгып кеткен экен. Ал киши «себеп» жана «шылтоо» деген түшүнүктөрдү ажырата албай калгандай туюлат (бул эми ишенип болбой турган нерсе). Ошондуктан бул позиция ошол кездеги Горбачевдун командасынын «башын кумга катып турган страустун позициясын» эске албай койбойт. Анткени алар бардык ызы-чууларды өзү бүтөттүккө салышкан эле. Андан мурдагы 1988-жылдын 27-29-февралындагы Сумгаиттеги окуялар боюнча КПССтин Саясий Бюросу менен СССР Жогорку Совети өз баасын бербей унчукпай кутулушкан болчу. Балакеттин баары улут аралык араздашуу Закавказьеде так ушул Сумгаиттеги окуялардан улам башталып кетти. Кийинки Ферганадагы окуяларга да тиешелүү териштирүү иштери жүргүзүлбөй массалык башаламандыктан пайдаланып кылмыш жасагандарга чара көрүлбөгүндүктөн улам улут аралык араздашуунун оту түтөй берди. Ал гана эмес, мындай этникалык кагылышуулар куралдуу мүнөзгө өттү. Жүрүп отуруп Тоолуу Карабактагы, Абхазиядагы, Түштүк Осетиядагы, Молдовия менен Россиядагы (Чеченстан) куралдуу жаңжалдар кадимки эле улут аралык согушка айланды.

Көңүл бура турган нерсе, мындан кийинки бир катар өлкөлөрдөгү жана региондордогу улут аралык тирешүүлөр бирдей сценарий менен кеткендиги, анын ичинде Балкандагы окуялардын ушундай өнүгтө өнүгүшү (Югославия).

Окуянын чыгышынын чыныгы себептерин бир жаңжалды изилдеп чыгып эле айта коюш туура эмес болоор эле. Баш-аламандыктын көптөгөн элементтерин канчалык кылдат изилдебейли аларды өз ара байланыштырып карамайынча түшүнүк бере албайт. Маселен, 2005-жылдагы Өзбекстандагы Анжыян окуяларынан улам качкындар Кыргызстандын Жалал-Абад аймагына убактылуу жайгаштырылганы баарыбыздын эсибизде. «Дүйнөлүк коомчулук» атынан чыгышкан айрым уюмдар Кыргыз мамлекетинин «колун бурап», «Каримовдун режиминен качкандарды кайра Өзбекстанга жибербегиле» деп, кийин качкындарды өз кучагына алышканы баарыбызга жакшы маалым. Ошондо кеткен качкындардын көбү эч кимге керексиз экенин түшүнгөн соң үйлөрүнө кайтууга аргасыз

болушту. Ал эми ондогон жаштардын кайда экени белгисиз бойдон калган. 2010-жылдын июнь айындагы Оштогу жаңжалда ошол бейтааныш өзбек жаштарынын чыгышы кокусунан эместир. Мүмкүн атайын провакациялык максат менен келип эки элди кагыштырганга ошолор себеп болуп жүрбөсүн? Алар кайдан келди, кайда кетти, кимдин буйругун аткарышты? Эгер биз ушул суроолорго жооп таба алсак анда эки элди кимдер кагыштырып жатканын түшүнмөкпүз.

Эгер биз дүйнө жүзүндө болуп жаткан улут аралык жана диний араздашууларды жалпы жолунан карасак, террордук чабуулдарды кылдат карап, алардын географиясын изилдесек анда биз глобалдык байланыш согушун жана дүйнөлүк практикада башкарылуучу баш-аламандык теориясын ишке ашырып жатышкандарына күбө болобуз. Заманыбыздын учурда болуп жаткан окуяларынын өнүгүшүн карап отуруп бир өлкөдөгү дестабилизация иштерин азыркы саясий технологиянын аракети менен экинчи бир өлкөгө оңой көчүрүүгө боло турганына ынанбай коё албайсыз. Акыркы байкоолорго караганда Тунисте, Египетте, Йеменде жана Иорданияда болуп жаткан «домино эффект» Жакынкы Чыгыштагы саясий режимдердин тарыхый трансформациялоо процесси башталганынан кабар берет.

Дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттеринин атайын кызматтары, саясий-институттары, коргонуу системалары жана мекемелери кооптуу жагдайларга каршы туруу концептуалдуу стратегиясынын эскирген рамкаларында кала берүүдө. Мына ушул себептен улам тармактык технологиянын таасирине каршы турмак турсун анын колдонулуп жатканынан да кабарыбыз жок. Коомубузга коркунуч келтирүүчү тармактык жаңы системалардын өзүнө жараша тармактык системаны каршы коюуга, ошентип гана ар кандай бөлүп-жаруу иштерин токтотууга болоорун түшүнүүбүзгө мезгил жеткенин билишибиз абзел.

Кыргызстан эли башка дүйнө мамлекеттериндей эле тынчтыкта жашоого акылуу.

...Убакыттын учкулдугун караңыз, аш-паш дегиче кайгылуу Ош окуяларынан бери 20 жыл өтүп кетиптир. Бурулуп артка сарсеп салсак ушул 20 жылдын ичинде эмне деген гана тагдыр чечкен окуялар болуп өтпөдү. Түбөлүк турчудай сезилген Советтер Союзу эсил кайран болуп кетти. Алардын ордуна эгемен мамлекеттер пайда болду. Элибиз «шоковая терапия» сыяктуу ар кандай экономикалык тажрыйбалардын талаасына айланып, айыл чарбабыз, өнөр-жай ишканаларыбыз кыйроого учурады, элибиздин турмуш деңгээли тунгуюкка кулады. 70 жыл бою Совет эли маңдай тери менен курган байлыктар бир ууч жемекейлердин жемсөөсүнө түштү, «прихвацияга» учурады. Учурда Ош окуясы ошондой бороон-чапкындын келатканын эскерткен бир окуя болгон экен.

1987-жылдын июнь айында СССР КГБсынын борбордук аппаратында окууда болуп калдым.

Борбордук аппаратта ошол кезде СССРдин жетекчилигинде чет мамлекеттик атайын кызматтардын таасир көрсөтүүчү агенти (агент влияния) иштеп жатканын, иш СССРди кыйратууга баратканын айтып калышкан экен. СССРдин экономикалык жактан кыйналууда экени баарыбызга жашыруун деле эмес эле. Эми кезек анын сасий жактан кыйрашында болчу. Фашисттик режим сыяктуу эле душмандарыбыз СССРдин көп улуттуу мамлекет экенин эске алышып, улут аралык араздашуунун отун түтөтө башташты. Мурда мамыр-жумур жашаган эл ынтымагын жоготуп, бири-бирине ишенбестик мамиле жасашып, ар бири мен сени багып жатамын, сенсиз жашоо жакшы болот деген ойдо болушту. Кээ бир республикаларда башка улуттун өкүлдөрүн кысуу, аларга сыйлабастык менен мамиле кылуу башталды. Мындайда ар бир республика өз алдынча болууга умтулуп, сексенинчи жылдардын аягында мамлекеттик тилдерине статус бере башташты. Мындайдан Кыргыз ССРи да четте калган жок, 1989-ж. 23-сентябрда кыргыз тили мамлекеттик тил болуп жарыяланды. Бул окуяга кыргыздардан башка эч ким деле сүйүнүп маңдайы жарылган жок, тескерисинче кооптонуу менен кабыл алынды десек жаңылбайбыз. Ошол учурда Азербайжанда, Өзбекстанда, Арменияда улут аралык жагдай аябай курчуган кез эле. Бирок салыштырмалуу оперативдик жагдай тынч деген Кыргызстан деле мындай улут аралык чырчатактардан чет эмес болчу. Анткени өз учурунда жөнгө салынып калып, Союздук масштабда ызы-чуу болбой басылып калып жаткан... деп жазат автор.

Маселен, 1990-жылдын январь айынан баштап республикабыздын борбору Фрунзе шаарында Борбордук аянтта эсепсиз, санкциясы жок митингдер өткөрүлүп жатты. Аларга негизинен кыргыз жаштары катышып, кээ бирөөлөрү улутчулдук кыйкырыктарды, чакырыктарды айтып жиберип жатышты.

1990-жылдын 25-январынан баштап май айынын аягына чейин мурдагы Калинин, азыркы Жайыл районунун Ак-Башат, Айдарбек айылдарында кыргыздар менен түрктөрдүн тирешүүсү болуп, коопсуздук органдары менен милиция органдары, прокуратура органдары жабыла турушуп, кандайдыр бир кылмыштуу аракеттерге жол беришкен жок. 2009-жылы Петровка айылындагы жагдайга окшоп анда да түрк улутундагы жигит бир майып кыргыз баланы зордоп койду деген айып коюлган болчу. Ошол кездеги Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин секретары Медеткан Шеримкулов кыргыз аксакалдары менен жүргүзгөн жолугушуулары 38 түрк үй-бүлөсүн көчүрүү керек деген ультиматум менен аяктады. Бул мурда Кыргызстандын тарыхында болуп көрбөгөн окуя болчу. Ошол окуяны чагылдырган Кыргыз ССРинин КГБсынын маалыматын окуп көрөлү.

«Об обстановке в с.с. Айдарбек и Акбашат от 5.05.90 г.»

«... С учетом сложившейся обстановки и по просьбе самих жителей турецкой национальности, после их обращения в Совет Министров Киргизской ССР об оказании помощи в добровольном выезде в другие регионы страны и содействию в реализации их домовладений, правлением колхоза им. Ильича Калининского района осуществляется закупка домов, принадлежащих турецкому населению». (Арх. ГСНБ КР Ф.2оп. 1 пор. №2356, стр.137-138).

Партиянын Борбордук Комитетине жөнөтүлгөн ушул маалыматтар биздин республикабызда да жагымсыз окуялар жүрүп жатканынан кабар берет. Ал эми 1989-жылдын жай айларындагы суунун тартыштыгынан улам Баткен районунун Самаркандек айылынын жашоочулары менен Тажикстандын «Иттифок» совхозунун тажик улутундагы тургундарынын ортосунан чыккан жаңжалдан улам кан төгүлүп кете жаздаган. Бул республика аралык жаңжалдын жалпы бүгүнкү күндө деле өчө элек, чек ара тактоо маселесинде бул фактор өтө аяр, чоң жоопкерчиликтүү мамилени талап кылаары шексиз. Бирөөгө убактылуу берилген жерди кайра кайтарып алуу деген биздин Борбордук Азиянын шартында болбогон кеп, мурда кошуналарга өтүп кеткен жерлерибиздин бизге кайрып бергени жокко эсе, Чоң-Алайдагы Сары-Моңолду айтпаганда.

Кайрадан 1990-жылга кайрылалы. Жерди мыйзамсыз түрдө басып алуу өнөкөт ооруга ошол жылдан баштап биротоло айланды десек болот. Дагы бир ирет фактыга таяналы. Кыргыз ССРинин мамлекеттик коопсуздук комитетинин 7-майдагы Кыргыз ССРинин Министрлер Советине жиберген билдирүүсү менен таанышып көрөлү.

«О попытках захвата земельных участков в г.Фрунзе».

... В мае 1990 года резко увеличилось число желающих захватить земельные участки в районе Фрунзенской турбазы, где в апрель с.г. начался самовольный захват земельных участков, в настоящее время осуществлена разбивка около 120 участков, отдельными подготовлены к заливке фундаменты, завозятся строительные материалы. Для организации и решения возникающих проблем сформулировалась группа назвавшая себя «Келечек», которые избрали совет численностью 15 человек». (Арх. ГСНБ КР Ф.2оп. 1 пор. №2356, с.145).

Борбор шаардагы оперативдик жагдай албетте республиканын башка аймактарына жайылбай коймок беле. Ош окуяларынын башталышында да жер алуучулардын, үй салуучулардын ультимативдик талаптары күчөдү. Мамлекеттик чиновниктердин элдин суроо-талаптарын чечүүнүн ордуна ыргылжың болушу, кайсы чечимди кабыл алаарын билбей ойго батышы элдин кыжырын келтирбей койгон жок.

Ошентип Ош окуялары башталды. Массалык башаламандыкты жоюуда Советтик Армиянын келиши жакшы ролду ойногонун айтсак болот. Эгер Советтик Армиянын бөлүктөрү келбегенде трагедиянын масштабы дагы чоң болоору шексиз

болуп калган. Кайрадан официалдуу булактарга кайрылып көрөлү. Компартиянын Ош обкомунун 1990-жылдын 11-августунда өткөн Пленумунда Ош областы боюнча республикалык атайын комиссиянын төрагасы, Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы Апас Жумагуловдун докладында Советтик Армиянын Ош коогалаңындагы ролу жөнүндө мындайча айтылат: «Начиная с 4 июня в город Ош прибыли подразделения Советской Армии в количестве 2147 человек, а также внутренних войск-1171 человек и личный состав органов внутренних дел и погранвойск. Для раскрытия преступлений, совершенных в период массовых беспорядков созданы оперативно-следственные группы Прокуратуры Союза ССР и МВД СССР в количестве 331 человек». («Капля» приложение к журналу «Литературный Кыргызстан» стр.18.09.1990) Өзгөчө коогалаңдуу Ош окуяларынын кесепетинен Ош областынан орус улутундагы жарандарыбыздын көчүп кетишине түрткү болду. Кийинчерээк экономикалык кыйынчылыктан улам республикабыздын түндүк райондорунан көчүп кете башташкан. Бул процесс бүгүнкү күнгө чейин уланып келатат. Куу турмуштун айынан миңдеген кыргыз улутундагы, Өзбек улутундагы жарандар бүгүнкү күнү Россиянын жарандары.

«Я много раз говорил и снова хочу со всей остротой подчеркнуть: отъезд русских людей нанесет огромный ущерб развитию экономики, культуре нашего народа, республике. Киргизы прежде всего, и узбеки как значительная часть населения Ошской области должны все сделать, чтобы русскоязычные граждане жили спокойно, никуда не уезжали. Это не тот путь, когда все русские соберутся в России, киргизы в Киргизии, другие – в других местах, никакого прогресса тогда не будет. Мы зайдем в тупик, отстанем в развитии. Давайте все делать чтобы этого не случилось. Ведь еще недавно такого вопроса не было, он вызван Ошскими событиями в регионе», (Компартиянын Ош обкомунун 1990-жылдын 11-августунда өткөн Пленумунда чыгып сүйлөгөн КПСС БКнын Саясий бюросунун мүчөсү, Кыргызстан Компартиясынын биринчи секретары, Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин төрагасы Абсамат Масалиевдин докладынан үзүндү. «Капля» приложение журнала «Литературный Кыргызстан» за 09.1990 г. с.27)

Өткөн жыйырма жыл бардыгын электен өткөрдү. Бүгүнкү күндө кайсы улут болбосун биринчи кезекте биздин өлкөнүн татыктуу гражданы. Жыйырма жылда жаманын ээлеп, жакшысын алып кийинки муундарга эстафета кылып өткөзүп берет экен. Жалпы түрк маданиятынын атасы болуп калган кеменгер жердешибиз Чыңгыз Айтматовдун Ош окуясына берген ошол кездеги баасы бүгүнкү учурда башкача зор мааниге ээ. Анткени анын биримдикке чакырган акыл насааты жалпы түрк тайпасына эскертүүдөй сезилет:»... То что произошло между узбеками и киргизами можно назвать самогеноцидом, это надо очень серьезно

осмыслить и осознать всем нам вместе в Туркестанском регионе.

...Если нация имеет свою союзную республику, если существует главный плацдарм этноса, то допустимы ли автономные структуры в пределах других республик?

... Пагуба национализма заразительна, как никакая другая болезнь в обществе. И все-таки я возлагаю надежды на то, что эпидемию, вспыхнувшую в Оше мы преодолеем. Мои надежды не иллюзорны: киргизы и узбеки – два очень близких к друг другу народа.» («Литературная газета», 27-июня 1990 года).

Бүгүн ар кимибиз улутубузга карабай Кыргызстанды бирдей сүйөбүз, республикабыздын патриотубуз деп айта алабыз. Өзгөчө 1999- жана 2016-жылдагы Эл аралык терроризмге каршы күрөшүүдө Кыргызстан алдыңкы фронтто туруп, биздин граждандарыбыз улутуна карабай каныжанын аябай баатырдыктын, эр жүрөктүүлүктүн үлгүсүн көрсөттү, Борбордук Азия чөлкөмүндөгү башка мамлекеттерге Кыргызстан элдеринин ынтымагын иш жүзүндө далилдеп, бул жагынан да үлгү болду, Баткен окуясы жөнүндө сөз али алдыда.

Адабияттар:

1. Плоских В.М. У истоков дружбы – Фрунзе, 1977.
2. Бейшенбиев Э.Д. Введение историю кыргызской государственности- Бишкек 1994.
3. Плоских В.М. Первые киргизско-русские посольские связи (1784-1827гг.)- Фрунзе, 1970.
4. Усенбаева К.У. Присоединение Южной Киргизии к России-Фрунзе, 1960.
5. Тургунбеков Р. Становление и развитие суверенного государства кыргызского народа. –Ф., 1969.
6. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Ф., 1990.
7. Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. – Б.1994.
8. Кененсариев Т. «Тандалган макалалар», Бишкек-Ош – 1999.
9. Кененсариев Т., Эгемназаров Д., 2003. «Менин мамлекетим»
10. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Ф., 1990.
11. Нурбеков К. «История государства и права Киргизской ССР» часть II. Фрунзе 1974.
12. Абдрахманов Ю. 1916. Дневники, Письма Сталину. – Ф., 1991.
13. Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. – Б., 1993.
14. Ожукеева Т.О. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане. – Б., 1993.
15. Каракеев К.К. Образование СССР – торжество ленинской национальной политики. – Ф., 1982.
16. К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана: С.б. док. – Ф., 1964.
17. Малабаев Д.М. Образование СССР и развитие национальной государственности кир.народа. Ф., 1969.
18. Советский Киргизстан в документах. 1917-1967. Ф., 1983.

Рецензент: д.и.н., профессор Нурунбетов Б.